

Lafferton Sára

„AZ OLASZOK NEVÉBEN.”

**SILVIO BERLUSCONI
ÉS GIUSEPPE GRILLO
POLITIKAI
KARRIERJÉNEK
KEZDETE**

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogyan tett szert politikai súlyra a populizmus Olaszországban. Amellett érvelek, részben a racionalista politikatudománnyal vitatkozva, hogy a populizmus logikája megismerhető, és ez a logika végső soron annak a komplex jelenségnek az artikulációja, amelyben a politikai rendszer megszűnik a társadalmi rendszer leképeződése lenni. Érvelésemhez a négyszeres olasz miniszterelnök, Silvio Berlusconi, illetve az olasz politika porondján a kétezres évek második felében feltűnő politikus, Giuseppe Grillo politikai pályafutásának kezdetét vizsgálom meg. Először bemutatom azt a politikai és társadalmi hátteret, amellyel összefüggésben a két karrier érthetővé válik. Utána röviden összevetem a főáramú és a baloldali politikatudomány szakirodalmát a populizmus kapcsán, a következő szempontok mentén: hogyan értelmezik a fogalmat; mi a populista vezér *modus operandija*; pontosan milyen környezet hívja életre a populizmust; hogyan értelmezhető a populizmus és a demokrácia kapcsolata. Végül a baloldali irodalom elméleti eszközeinek a segítségével elemzem azt a környezetet, amelyben a két politikus karrierje elindult, azt a típusú politikát, amelyet képviseltek, és azt a demokráciafelfogást, amelynek a nevében beszéltek. Érvelésemet azzal zárom, hogy ha komolyan vesszük a populista logika által artikulált társadalmi válságot, akkor az elcsúszott politikai rendszert kell a társadalmihoz igazítanunk, és nem fordítva.

Donald Trump megválasztása óta gyakran hangoztatott vélemény, hogy ő az „amerikai Berlusconi”, ezért a győzelme is előre látható volt.¹ Vitathatatlan, hogy a két politikusnak hasonló az előélete, mindkettőt nevezték populistának, és megválasztásukkor ugyancsak gyengélkedett annak a politikai rezsimnek a legitimitása, amelybe beléptek – utólag azonban könnyű bölcsnek lenni. Azért, hogy jobban megérthessük annak a logikának a sikerét, amely előrébb viszi a hozzájuk hasonló politikusok karrierjét, a következőkben két olasz, populistának tartott politikus karrierjének kezdetét fogom megvizsgálni.

1992 és 1994 között Olaszországot egy a politikai, gazdasági és társadalmi szférát is átfogó korrupciós botrány rázza meg, aminek következtében teljesen átalakult az olasz pártok palettája, továbbá a közbeszédben elterjedt a nem hivatalos „második köztársaság” kifejezés a változások volumenére utalva. Ezek azonban nem bizonyultak maradandónak, és Olaszországban folytatódott a kormányválságok időszaka: 1946 óta ugyanis egyetlen olasz kormány se élte meg négyéves ciklusának végét. A 2008-as pénzügyi és gazdasági válság hatásai Olaszországba is begyűrűztek, és – más tényezőkkel együttesen – 2011-ben a negyedik Berlusconi-kormány lemondásához vezettek. Ekkor Giorgio Napolitano államfő

1 Például: What a Trump America Can Learn from a Berlusconi Italy, *The New York Times*, 2016. november 15., vagy If Berlusconi is like Trump, what can America learn from Italy?, *The Guardian*, 2016. november 21.

technokrata kormányt nevezett ki, ami napjainkra az általános válságkezelési menedzsment egyfajta megszokott legelső teendőjévé vált. A technokrata kormány egyetlen tagját sem legitimálták demokratikus szavazatok, népszerűségét pedig jól mutatja, hogy a miniszterelnöke, Mario Monti által alapított új párt, a Polgári Választás (Scelta Civica) csupán a negyedik helyen végzett a következő, 2013-as országgyűlési választásokon.

Az emberek fennálló hatalomba vetett hite mind a kilencvenes évek első felében, mind pedig 2010 után megingott a sorozatos válságok hatására, így a politikai klíma alkalmas volt arra, hogy a választókat a hangzatos ígéretek megfogalmazó politikai vezetők felé fordítsa. Mindkét esetben színre lépett egy-egy olyan szereplő Silvio Berlusconi és Giuseppe Grillo személyében, aki a kialakult helyzetet felhasználva politikai karriert tudott csinálni. Annak köszönhetően, hogy politikai küldetésüket az „egyszerű emberek” akaratának érvényesítésében jelölték meg a „korrupt hatalmi elit” befolyásának rovasára, továbbá hirtelen jött óriási politikai sikereik miatt mindkét politikusra használják a „populista” jelzőt.

A továbbiakban annak a kérdésnek a megválaszolása a célom, hogyan tudott Berlusconi és Grillo is kimagasló sikert elérni a politikába lépéssel szinte egy időben úgy, hogy előtte mindketten viszonylag ismeretlenek voltak a közéletben, illetve teljesen tapasztalatlanok az államügyek tekintetében. Azért, hogy erre a kérdésre választ kapjak, a populizmus főáramú, illetve baloldali szakirodalmának tükrében fogom elemezni Berlusconi és Grillo politikai karrierjének kezdetét. A két eltérő szakirodalom összehasonlítása előtt azonban röviden felvázolom azt az olasz politikai-társadalmi kontextust, amelybe a két politikus belépett.

AZ OLASZ POLITIKAI-TÁRSADALMI KONTEXTUS

Bizonyos vélekedések szerint Olaszország a kilencvenes évek második felében *par excellence* példája volt annak, ahogyan a populizmus győzedelmeskedik a klasszikus pártokon (Tarchi 2008: 84). Ebben az időszakban az olasz politikából egyszer csak eltűntek azok a pártok, amelyek a II. világháborút követő közel ötven éven keresztül osztottak a hatalmon, és egy képtelen ígérekkel előálló politikai neofitának adták át a kormányrudat. Mi vezetett idáig?

A II. világháború utáni néhány évet Olaszországban a normalizálódás időszakaként tartják számon, azonban ez volt az az időszak is, amely évtizedekre konzerválta azt a politikai konstellációt, amelyből kiindulva a korrupció átszötte nem csak a politikai, de a társadalmi és gazdasági élet valamennyi szintjét és szféráját. 1946-ban népszavazással döntöttek Olaszország mai államformájáról, amelynek következményeként elkezdtek használni az „első köztársaság” elnevezést, illetve 1947-ben elfogadták az új alkotmányt. Annak érdekében,

hogy a mindenkori kormány ne legyen képes újra totalitárius hatalmat kialakítani, az alkotmány többek között parlamentáris kormányformáról rendelkezett, amelyet a végrehajtó hatalmat ellensúlyozó további fékekkel egészített ki, illetve egyenrangú kétkamarás parlamentet hozott létre (Cotta és Verzichelli 2008: 126). A demokratikus politikai rendszert egy 1946-ban elfogadott rendkívül arányos választójogi törvény hozta működésbe.

Az alkotmány- és választójogi rendelkezéseket az újonnan kialakult pártok között eleinte dinamikusán, majd egyre komótosabban változó erőviszonyok töltötték meg tartalommal. Ezek, amint azt Giuseppe Mammarella, a félsziget 20. századi történetésze megjegyzi, az első években azon kérdés mentén strukturálódtak, hogy az állam vagy a magánszféra irányítsa-e a gazdasági újjáépítést (összefoglalva: Kun 2000). A kérdést eldöntötte, hogy 1947 tavaszán felbomlott a kereszténydemokrata (DC), a kommunista (PCI) és a szocialista (PSI) pártok antifasiszta kormánykoalíciója, és az utóbbi két párt kizárásával a DC megalapozta 1992-ig tartó hatalmát, melyet szatellitpártjaival, az Olasz Liberális Párttal (PLI), az Olasz Republikánus Párttal (PRI) és az Olasz Szociáldemokrata Párttal (PSDI) együttesen gyakorolt.² A koalíció 1962-ben újra kiegészült a PSI-vel, és bár a kormányképességhez a hetvenes években még a PCI együttműködésére is szükségük volt, a Kommunista Párt – ugyan az 1976-os választásokon a szavazatarányokat tekintve második helyen végzett, ami egyben a párt történetének legjobb eredménye volt – amerikai nyomásgyakorlásra nem kerülhetett be a kormánykoalícióba (Cotta és Verzichelli 2008: 131).³ Az 1979-es választásokkor kialakult az onnantól már önmagában kormányképes ötpárti szövetség a DC, PS, PLI, PRI és PSDI között, mely egyrészt a választási rendszer miatt rendkívül széttagolt pártrendszernek, másrészt pedig a külpolitikai klímának köszönhetően került újra és újra kormányra; a parlamenti választásokkor a kérdés inkább az volt, hogy a DC hány párttal és milyen arányban osztozik a hatalmon (Molnár 2011: 13). Ezt az 1992-ig tartó időszakot, amikor az egyéni szavazatnak érzékelhetően nem volt különösebb hatása a politikára, a közbeszéd egyszerűen *Pentapartito*, azaz az öt párt időszakának nevezte.

2 A kormánykoalíció a PCI mellett a szélsőjobboldali Olasz Szociális Mozgalmat (MSI) szintén végig kizárta a hatalomból.

3 Az amerikai kormányok (demokraták és republikánusok egyaránt) rendkívül veszélyes tényezőnek tekintették a PCI-t, mert az már a hatvanas évek végére a rendszer reformpártjaként exponálta magát, és így – bár elveszítette forradalmi jellegét, de ezért cserébe – potenciális kormányerőként tűnt fel, és eredményesen csatornáztatta be támogatói közé a DC-ből kiábránduló szavazókat (Fornasier 2010: 210). Henry Kissinger, aki az olasz választásokkor az USA külügyminisztere volt, „elfogadhatatlannak” nevezte annak a lehetőségét, hogy kommunisták kerüljenek kormányra a régióban, továbbá „elképzeltetlennek” tartotta, hogy az Egyesült Államok szárazföldi egységeket állomásoztasson egy olyan államban, ahol kommunisták vannak hatalmon. Az NSZK kancellárja, Helmut Schmidt, továbbá a brit diplomácia hasonló véleményeknek adott; egyfajta *cordon sanitaire* látszott kialakulni a PCI körül (Fornasier 2012: 218).

A politikai váltógazdaság és elszámoltathatóság effektív hiányának sajátos következményei lettek: a közsférában burjánzott a kliensrendszer, megsokszorozódtak mind a jobb-, mind pedig a baloldali terrorcselekmények,⁴ megerősödött a maffia, a korrupció pedig teljesen átszötte a politikai, gazdasági és társadalmi építményt (Kun 2000). Megsokszorozódtak a kormányválságok, nőtt az államadósság és az államháztartási hiány, amit a kormány – elég népszerűtlenül – adóemeléssel és különböző megszorításokkal próbált enyhíteni (Molnár 2011: 37). A politikai és gazdasági problémák azonban egyre-másra kiütöttek az azokat kendőzni próbáló látszatintézkedéseken, és ezt a kilencvenes évek hajnalán a nemzetközi térben bekövetkező változások tovább hatványozták.

Ebben a politikai kontextusban nem csoda, ha a korabeli olasz társadalom meglehetősen borús képet mutat. Antonio Gramsci a „déli kérdésről” szóló tanulmányában úgy írja le a húszas évek olasz társadalmát, mint olyan egységet, melyet alapvetően az államhatalmat betöltő, jellemzően északi megyékből származó vékony burzsoá osztály, illetve az északi proletariátus és a déli parasztság (nem elég explicit érdeazonosságai ellenére kialakult) tömbje között feszülő ellentét oszt meg ([1926] 2000: 172–173). A struktúrák leírása olyan találó, hogy évtizedekkel később is megállja a helyét. Carlo Tullio-Altan, a háború utáni évtizedek egyik legismertebb olasz társadalomtudósa lényegében annyival egészíti ki Gramsci olvasatát, hogy az alpesi régió fiatalabb, feltörekvő befektetői, önös érdekeiktől vezérelve, már nem csak az északi munkavállalókkal és a semmittevőnek tartott déliekkel, hanem a bürokratikus államszervezettel is szemben álltak (2000: 258). Tullio-Altan rámutat továbbá, hogy a háború utáni politikai vezetés képtelen volt arra, hogy bármilyen probléma mentén összefogja az individualizmusra egyébként is hajlamos olasz társadalmat (2000: 264).

Roberto Cartocci (1994) az olasz intézményrendszer történetéről írva megállapítja, hogy az olasz intézményeken keresztül létrejött ugyan egyfajta választási konszenzus, de ez önmagában még nem biztosított legitimitást, ez ugyanis csak az egyéni választások aggregátuma, ami véget ér a (kormány)váltáskor, míg a legitimáció generációkon keresztül is „örökölhető”. Az olasz intézmények konszenzust élveztek, de legitimitást nem, így funkciójuk sem lehetett integráló, csak aggregáló, ennek minden járulékos hatásával az állampolgári és a kollektív tudatra nézve. Cartocci szerint viszont már a televízió (sőt a futball) is – az élet minden

4 Enrico Mariutti megállapítja, hogy 1976-tól fogva mind a szélsőbal (például a Vörös Brigádok), mind pedig a szélsőjobb paramilitáris szervezetei (például az Ordine Nuovo, illetve különböző szabadkőműves körök) hajtottak végre terrorcselekményeket (2015: 481). Pier Paolo Pasolini még 1974-ben eloszlatja a kétségeket a valós elkövetők személyét illetően: a *Corriere della Sera* napilap november 14-ei számának vezércikkében leírja, hogy ezekre a terrorcselekményekre gyakran a politikai elit megrendelésére, tudtával, illetve hallgatóságos jóváhagyásával kerül sor ([1974] 2015). Azt a nagyjából a hatvanas évek végétől a nyolcvanas évek elejéig tartó időszakot, amelyben példátlanul magas számban követtek el fegyveresen politikai erőszakot, óloméveknek nevezik az olasz történelemben.

területét átható jellege miatt – társadalmi integráló potenciált hordoz magában, amelyet viszont elveszít, ha aggregáló érdekeknek rendelik alá. Erre sajnálatos példát szolgáltat a *Rai*, az állami olasz televízió, amely a hetvenes évekre szétesztotta a csatornáit a pártok között,⁵ majd pedig a *Fininvest*tel, Berlusconi médiabirodalmának egyik cégével versengett a köz- és privátadókért. Ha a televízió működését piaci elvek határozzák meg, fejezi be érvelését Cartocci, a társadalmi integráció szerepe kiesik a szempontok közül (1994: 85).

A fentieket összefoglalva tehát a kilencvenes évek elejére az olasz politikai rendszer gyakorlatilag levált a társadalmi szféráról; a végrehajtó hatalom összetételét és céljait tekintve nem képezte le a társadalmi igényeket, a kialakult gazdasági válságokra jellemzően megszorító csomagokkal válaszolt, híresen korrupt közpolitikájával pedig átláthatatlan viszonyokat teremtett az egész közsférában. Észak és dél lakossága olyan társadalmat alkotott, amelyet – egészen a korrupciós botrányig – nem strukturált semmilyen jelentős politikai vita. Az emberek kiábrándultak a politikából; minden adott volt a populista sikerhez.

JANUS-ARCÚ POPULIZMUS

A populizmus rendkívül vitatott jelenség, amit csak fokoz, hogy a média gyakran nevez közszereplőket populistának, többnyire csak azért, mert nem tudja egyértelműen besorolni az illetőt vagy pártot (Albertazzi és McDonnell 2008; Van Reybrouck 2009). A populizmus jelenségének ma már óriási főáramú irodalma van, amely a belső viták és eltérő értelmezések ellenére meglehetősen bizonyossággal állítja, hogy a populizmus patológus és káros jelenség. Bár a közbeszédben sokkal kisebb teret kap, a témát egyre növekvő baloldali irodalom is tárgyalja, melynek merőben más szemléletmódját jól tükrözi, hogy nem is annyira populista jelenségről, mint inkább logikáról beszél, melyet inkább üdvözlendő, és semmi esetre sem eleve elvetendő politikai dinamikának tart.

Azért, hogy világosan megértsük a két radikálisan eltérő olvasat gyökereit, röviden összefoglalom, hogyan definiálja a két szemlélet az alapfogalmat. A főáramú szakirodalom megkülönböztet populista ideológiát (Mudde 2004) vagy mentalitást (Canovan 1999: 2; Pasquino 2008: 20), beszédmódot (Mastropaolo 2008: 32; Mazzoleni 2008: 57–58; Gidron és Bonikowski 2013), retorikát (de la Torre: 2000: 4) és stratégiát (Canovan 1999; Mazzoleni

5 A *Rai*t 1954-ben alapították, és a *Democrazia Cristiana* befolyása alatt működött; 1963-ban, a szocialistákkal kötött koalíció után a PSI is kapott egy csatornát, majd 1973-ban a DC és a PCI között létrejött „történelmi paktumot” követően a kommunista párt is rendelkezett egy adóval, tehát 1973-ra az országban három csatorna működött, egy-egy párt ellenőrzése alatt (Stille 2012: 69–70). Stille megjegyzi, hogy a tévéadók felosztása a hatalomban lévő pártok között teljesen bevett szokás volt a korszak Európájában.

2008). Amin ez a sokszínű irodalom mégis osztozik, az az, hogy értelmezésében a populizmus destabilizálja a fennálló rendszert, és működésével jellemzően a demokratikus mechanizmusok ellen hat (ez alól Margaret Canovan később kifejtett olvasata kivételt képez). Ezt úgy „éri el”, hogy a vélemények és a szemlélet egyszerűsítésére és egységesítésére törekszik, illetve komplexitást nélkülöző válaszokban és megoldásokban gondolkodik. Mivel rendszerint valamivel *szemben* határozza meg magát, ezért működése valami *ellen* irányul; ez pedig általában egy vagy több konkrét csoportot jelent, akiket felelőssé tesz a nemkívánatos helyzet kialakulásáért. A legtöbb említett kutató abban is egyetért, hogy a populizmus jelensége valamilyen gazdasági, politikai vagy társadalmi problémának a tünete. Azonban arra, hogy miért létezhet bal- és jobboldali populizmus egyaránt, rengeteg válasz született, az előbbi létezésének effektív tagadásától (Jan-Werner Müller 2016, hivatkozva D'Eramo 2017: 131) a populizmus mindent befogadó vázjellegű ideológiájáig (Mudde 2004: 543). Marco D'Eramo (2013) szerint mindebből a tanulság az, hogy a populizmus nem egy politikai logika, hanem egy stigma, amit a politikai közép aggat rá azokra a szereplőkre, akik nem a centrista logika szerint cselekszenek, így pedig összemossa a baloldali és a jobboldali rendszerkritikát a populizmus címkéje alá, hogy delegitimálja ezeket.

A populizmus baloldali olvasata rendszerszemléletű megértésre törekszik, ezért nem száll vitába a fenti megállapításokkal. Ernesto Laclau – anélkül, hogy határozott választ akarna adni arra a kérdésre, mi a populizmus – társadalmi logikának tartja azt, amely szerint „egész egyszerűen a politika konstruálásának egyik módja” ([2005] 2011: 9). Ez a logika az emberek alapvetően tagolatlan sokaságából történelmi cselekvőt hoz létre, amely később redukálhatatlan lesz arra a végtelen sokféleségre, amelyből eredetileg összetevődött (2011: 139). Szerzőtársa, Chantal Mouffe egy kifejezetten jobboldali populistákról szóló esszéjében hangsúlyozza, hogy a populisták tudják, a politika az alapvető Mi vs. Ők struktúra mentén konstruálódik (2005: 55). Ezt észben tartva, továbbá Laclau a demokrácia és liberalizmus lehetséges kapcsolatainak fogalmi megkülönböztetése mentén (2011: 195), Benjamin Arditi a populizmus három formáját határozza meg. Az első a reprezentáció egy módja, amely a liberális politikai rendszeren belül (tehát az emberi jogokat, piaci társadalmat, képviseleti demokráciát stb. elfogadva) képviseli alanyát (2007: 60–61). A második megjelenési forma a demokratikus politika tünete, amennyiben a liberális értékek kikerülnek a körükjűk font intézményes védőhálóból és politikai vita tárgyát képezik (2007: 74). Végül harmadik formájában a populizmus nem más, mint a demokratikus politika sötét gyakorlata, amelyben a liberális értékek teljes kizárásával totalitárius társadalom kialakítása a cél (2007: 81).⁶ Azaz alapvetően mindig a kontextus, jellemzően a liberális demokrácia

6 A demokrácia és liberalizmus viszonyának skáláját, és benne a populizmus szerepét elnézve nehéz nem kihallani az érvelésből Theodor Adorno aggodalmát, aki szerint a náciizmus túlélése a demokrácián *belül* sokkal fenyegetőbb, mint a demokrácián *kívül* (kiemelés az eredetiben, idézi Ek [2006: 379]).

jellege határozza meg, hogy a társadalomban milyen szabályok betartásával konstruálódik és milyen célokat tűz zászlajára a populizmus. Ebből az érvelésből nem következnek determinisztikusan a populizmusnak se jobb-, se baloldalisága, de ennek meghatározása nem is cél: a populizmus oldal nélküli, populisták viszont mindkét oldalon vannak.

Honnan tudhatjuk a főáramú irodalom szerint, hogy populistákkal van dolgunk – vagy másképpen: miről ismerjük meg a populista logika? Mára szinte közhelynek számít az általános közbeszédben, hogy a populista beszédmód egyszerűsítésekre törekszik, ami visszavezethető arra, hogy a nép és az elit közti feszültségben jelöli meg a mindent megmagyarázó társadalmi konfliktust (Canovan 1999; Mudde 2004; Pasquino 2008), jellemzően homályos és elvont kifejezések használatára ragadtatja magát, továbbá tipikusan irracionális érvekkel kíván hatni hallgatóságára (Albertazzi és McDonnell 2008). A populista vezető mindig a tiszta, egyszerű, erkölcsös nép nevében kéri számon az immoralis politikai elit bűneit (Mudde 2004; Mastropaolo 2008). „Bárki, aki vitába száll vele, elmarasztalható, mert erkölcstelen, és ezért nem is annyira a nép része.”⁷ A populizmus ezért az »identitás-politika egy kizárólagos formája«. Ebből következően a populizmus veszélyt jelent a demokráciára – foglalja össze a fősodorbeli Jan-Werner Müller gondolatait az őt kritizáló Marco D'Eramo (2017: 130).

Laclau értelmezése teljesen szembemegy a racionalista politikatudomány eredményeivel: úgy véli, hogy a folyamatosan változó mögöttes jelentéstartalom, amely a populista diskurzusra jellemző, redukcionizmus helyett éppenséggel komplexitásra törekszik, ugyanis így tudja a leghűségesebben leképezni vonatkozási tárgyának, a „népnek” az igényeit. Ahhoz viszont, hogy diszkurzívan át tudja fogni ezt a meglehetősen nehezen megragadható tárgyat, szükséges bizonyos leegyszerősítéseket tennie annak biztos tudatában, hogy fogalmilag sosem tudja körülhatárolni azt annak végtelenül sokszínű és folyamatosan változó jellege miatt (2011: 29–30). Hogyan is működik ez pontosan? Laclau azt tételezi, hogy egy társadalom – bár semmiképpen nem egyének véletlenszerűen kialakuló halmaza (2011: 195) – önmagában nem rendelkezik eleve adott kollektív identitásokkal; erre kitűnő példa a fent bemutatott háború utáni olasz társadalom. A populista logika arra szolgál, hogy bizonyos társadalmi igények (törvény előtti egyenlőség, egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés, lakhatás stb.) közötti hasonlóság mentén úgynevezett egyenértékűségi láncolatot hozzon létre (Laclau 2011: 91–92). Ez a láncolat azért több, mint az egyszerű szolidaritás, amelyet egy társadalom hasonlóan elnyomott helyzetű tagjai akármikor érezhetnek egymás iránt (mint ahogyan követik, de nem azonosulnak a konszenzusnak örvendő, de nem legitim olasz intézményekkel), mert a láncolat tagjai

7 Judith Butler leírása alapján napjainkban pontosan így működik az antiszemitizmus vádjá Amerikában – aki nem azonosul Izrael politikájával, az gyakorlatilag antiszemita (2004: 102–105) –, vagy, tágabban értelmezve, a politikai korrektség cenzúrája is.

a másikat annak igényétől függetlenül önmagukkal azonosnak ismerik el. Az elismerésnek ezt a – társadalmi osztályok határait fölbontó – pillanatát nevezi Laclau a „népi” identitás kikristályosodásának (2011: 114). Minél kiterjedtebb az egyenértékűség láncolata, azaz minél több különböző társadalmi csoportot köt össze, értelemszerűen annál heterogénebb lesz az összetétele, így pedig nehezebb lesz megtalálni azt a közös minimumot, ami összeköthetné az egyes elemeket. Ez az adott egyenértékűségektől és a fő megosztottságtól (pl. tőkés/munkás, nemzeti/külföldi) függően bármi lehet, ezért nincs önmagában vett jelentése; Laclau üres jelölőnek nevezi, amely mindig a kontextusától függően telítődik meg jelentéssel (2011: 93). De az „elismerés”, a „kikristályosodás”, a „közös nevező” nem jön magától – és itt rá is térünk arra, amit Laclau a populizmus performatív dimenziójának nevez (2011: 25–26). Ugyanis az, hogy végül melyik társadalmi igény fog kiemelkedni az egyenértékűségi láncolatból és válik üres jelölővé, egyáltalán nem előre eldöntött tény,⁸ hanem tulajdonképpen azon múlik, hogy az a szereplő, aki artikulálja ezt az egyenértékűségi láncolatot (ez a szereplő Laclau szerint praktikusán a parlamenti képviselő), milyen affektív megnevezéssel utal vonatkozási tárgyára (2011: 132). Egyszerűbben megfogalmazva, a „népi” identitás (pl. „munkások” vagy „olaszok”) magával a megnevezéssel jön létre, de nem akármilyen megnevezéssel, csak olyannal, amellyel a megnevezettek érzelmileg azonosulni tudnak (pusztán az „emberek” vagy a „*homo sapiens*” például aligha volna elegendő). Mindehhez szükség van tehát egy szereplőre, aki a megnevezés aktusával visszamenőleges hatállyal létrehozza a megnevezettek identitását, amelyet azok aztán magukénak ismernek el (2011: 181–182). A megnevezés rangjára emelkedő, és így a totalitás igényével fellépő társadalmi igény – oszlatja el a demokratikus kétségeket Laclau – csakis hegemon módon tud kiválasztódni (2011: 87).

Mikor üti fel a populizmus a fejét a politikában, mi aktiválja ezt a mechanizmust? Ahogyan fentebb már szó volt róla, a főáramú szakirodalom szerint jellemzően politikai, gazdasági vagy társadalmi válság hívja életre a populista mozgalmakat (Canovan 1999; Pasquino 2008: 17, 20–28). Erre, mint a bevezetőből, illetve az olasz politikai-társadalmi összefoglalóból kiderült, bőven volt példa az elmúlt évtizedek Olaszországában. E megközelítés alapján a válsághelyzetből karriert csináló populista politikus a zavaros vizekben halászó szemfülesre emlékeztet, aki a válságot menedzselő elittel szemben az egész „nép” érdekében kíván beszélni. Bár néhányan elismerik, hogy ezt a fajta stratégiát vagy diskurzust a politikai elit is előszeretettel használja (Mudde 2004: 542, 550; Mazzoleni 2008: 58),

8 Laclau itt vonja kétségbe azt a marxista tételt, hogy a munkások egyszer rádőbbenhetnek *valódi* helyzetükre; amire ráébredhetnek, állítja Laclau, az legfeljebb olyasmi, ami valóságként van számukra megkonstruálva. A ráébredés tehát soha nem az igazságra való ráébredés lesz, hanem ráébredés *valamire* (2011: 116).

azonban Mazzoleni kategorikusan „populista fertőzésnek” nevezi (2008: 58), melyet a politikusok azért alkalmaznak, hogy kifejezzék az emberekhez való közelségüket.

A baloldali olvasat válaszat Mouffe korábban hivatkozott esszéje tömören foglalja össze: a (jobboldali) populizmust ő az úgynevezett posztpolitikai konszenzus következményének tartja (2005: 51). Ez annyit jelent, hogy a demokrácia (jellemzően a II. világháború után széles körben elfogadtatott) liberális felfogása azt igényelte, hogy miután megszületik az általános demokratikus konszenzus az emberi jogok, a piacgazdaság stb. fontosságáról, továbbá létrejön a konszenzusnak megfelelő intézményrendszer, onnantól fogva ezt a konszenzust a szavazópolgárok már ne vonják kétségbe, hanem építgessék a társadalom útját a neoliberais politikai berendezkedés felé. Ahogyan Mouffe megfogalmazza, a liberális demokráciafelfogás eszközként tekint a demokráciára, amely a neoliberais cél felé haladást segíti (2005: 52–53). Az alapértékek vitájának kiiktatása után azonban a politika elvesztette konfliktusos jellegét. Mivel a valódi döntéseket az értékmentesnek beállított jog terepében hozzák meg, a vitáktól kiüresedő politikai tér létrehozta a maga ellenpólusát a morálizáló, értéktelített jobboldali populizmusban (2005: 54–59). Laclau érvelésében, melyet a középső viktoriánus korban szétesett chartista mozgalommal illusztrál, a politika ahelyett, hogy integráló szerepet töltött volna be úgy, hogy általános érzékenységek mentén nagy, érdekvégyesítésre képes csoportokat hozott volna létre, inkább tovább fragmentálta a társadalmi identitásokat, és apró csoportok közötti alkukötés tárgyalóasztalává silányult. Az apró csoportok számára pedig rövid távon előnyös is volt a széttöredezés, mert így egy-egy csoportnak nem kellett az egész „nép” minden gondját-baját a hátára vennie, és foglalkozhatott saját egyéni igényei képviseletével (2011: 111–112); gondoljunk csak az északolas befektetők közösségi „érzékenységre”. A neoliberais berendezkedés tehát atomizálta és individualizálta a társadalmat, a populizmus pedig nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy összefogja a fragmentált identitások egy részét a fent leírt módon. És ki lehet tagja a populista egyenértékűségi láncolatnak? Mindenki, akit a láncolat még „elbír”; mivel pedig a láncolat megnevezése kellően fluid és homályos ahhoz, hogy nehezen számon kérhető legyen, tulajdonképpen bárki lehet a „népi” identitás alkotóeleme. Sergio Benvenuto (2006) egy Berlusconi népszerűségéről írt cikkében a populizmusnak éppen ezt a tulajdonságát emeli ki: „Bárki választhatja a Kajmánt [Berlusconit]: munkás és vállalkozó, paraszt és tisztviselő, egyetemi tanár és művész. Sok vállalkozóról lehet tudni, hogy nincs nagy véleményel Berlusconiról, míg a munkásság nagy része buzgón szavaz rá. Egy dolog mindenestre bebizonyosodott: a Kajmán minden társadalmi rétegből azoknak a szavazatait szerzi meg, akik utálják a [neoliberais] politikát”. Társadalmi nyitottsága miatt tehát a populizmus komoly emancipatorikus potenciált rejt magában.

Végül, milyen a populizmus és a demokrácia egymáshoz való viszonya? A közbeszédben egyre gyakrabban hangzik el, hogy a populizmus hozzátartozik

a demokráciához, egyfajta „az érem két oldala”-típusú viszonyban van vele. Ennek fogalmi megalapozását Michael Oakeshott nyomán Canovan végezte el, amikor megkülönböztette a pragmatikus (*pragmatic*) és az üdvözítő (*redemptive*) demokrácia fogalmát. Az előbbi a demokráciát sok más lehetséges közül egy elképzelhető konfliktuskezelési mechanizmusnak látja, és ennek intézményes megvalósítására törekszik; szemben az utóbbival, melynek célja az egyén felszabadítása a politikán keresztül, amely legitimitásának forrása a nép, és intézményes kereteken kívül, spontán módon képzelel el ennek a megvalósítását (Canovan 1999: 2). Canovan szerint akkor alakul ki a populizmus jelensége, amikor az „alantas” politika és a „megdicsőült” demokrácia nagyon eltávolodik egymástól, tehát amikor az emberek úgy érzik, nem gondoskodik róluk a saját kormányuk. Azonban Takis Pappas meghatározása („demokratikus illiberalizmus”, 2014), illetve Jan-Werner Müller fent idézett gondolatai nem sok kétséget hagynak afelől, hogy – azon túl, hogy demokratikusnak tekinti – a főáramú beszédmód alapvetően elnyomónak tartja a populizmust.

Ahogy a populista logika működéséből kiderül, azt a baloldali szakirodalom a képviselői demokrácia inherens velejárójának tekinti (ugyanakkor, ahogy Ardití értelése megmutatja, nem tartja demokratikusnak *per se*). Emancipatorikus potenciálja mellett van még egy demokratikus tulajdonsága a populizmusnak: sajátosan artikulálja a társadalmi megosztottságot, amikor *plebsként* *populusnak* nevezi magát, azaz a rész egészeként keretezi magát (pl. mi, az egyszerű olasz emberek vagyunk az *igazi olaszok*) (Laclau 2011: 99). Ez a radikális szakadás, amely mind a „népi”, mind pedig az ellenség identitását intézményesíti, annak a demokratikus deficitnek az eredménye, amelyet a valódi politikai konfliktus hiánya okoz (Laclau 2011: 104–106). Olaszországban, ahol 1976-ig érdemi műsorokat csak állami csatorna sugározhatott – melyek egyébként a magaskultúrának viszonylag igényes munkái voltak –, az átlagember aligha érezhette azt, hogy valaki az ő igényeit, ízlését és világképét képviseli (Stille 2012: 69–70).

A fenti, meglehetősen szűkszavú összehasonlításból látszik, hogy bár a két értelmezés számos ponton találkozik, például a jelenségek azonosításakor (intézményes ellenségkép, egyszerűsítő, homályos diskurzus stb.), következtetéseikben messzemenően eltérnek egymástól. Annak elismerése mellett, hogy egy fékevesztett populista mozgalom céljait tekintve törekedhet egy totalitárius társadalom létrehozására a liberális jogoknak a tárgyalóasztalról való lesöprésével, a két olvasat más általánosságokat állapít meg a populizmussal kapcsolatban. A főáramú szemlélet szkeptikusan szemléli az önmagát tiszta és erkölcsös emberek mozgalmának nevező erő szerveződését, és a populista szónokokban a fennálló intézményes, racionális, liberális (és egyedül legitim) rend felforgatóját látja. A baloldali szemlélet, ezzel ellentétben, inkább üdvözlendő logikának tartja a populista logikát, amely a társadalomban rejlő kisebb-nagyobb igények búvó, bizonytalan patakját fogja

össze és tereli politikai mederbe; ezáltal pedig történelmi cselekvőt hoz létre olyan emberek közül, akikre egyébként a politika és a közbeszéd jellemzően nem különösebben kíváncsi.

A MEGFELELŐ EMBER A MEGFELELŐ HELYEN A MEGFELELŐ IDŐBEN

A „Berlusconi-jelenség” kifejezés elterjedése, továbbá az a széles körű döbbséget figyelem, ami Giuseppe Grillo *Movimento 5 Stelle* (M5S) mozgalmát övezi, arra enged következtetni, hogy Berlusconi és Grillo rátermett politikai befektetőként használták ki a populista sikerre szinte előgyártott helyzetet. Azért, hogy hirtelen jött és kimagasló politikai sikerük logikáját elemezhesük, a továbbiakban a fent bemutatott baloldali teoretikus eszközökkel fogom elemezni Berlusconi és Grillo karrierjének kezdetét.

Mindkét politikus a média világából indulva hódította meg az olasz politikát. Miben érhető tetten a válság, illetve a posztpolitikai konszenzus az olasz médiában, amelyből a két olasz jó érzékkel kovácsolt politikai tőkét? Berlusconi médiakarrierje előtt a legtöbb fogyasztói termékről valamilyen indokkal nem engedtek reklámokat sugározni a sokáig egyetlen, állami csatornán, a *Rai*on, a közérkölc névében pedig a katolikusok és a kommunisták egyaránt ellenőrzötték a fogyasztói kultúrát. A *Rai*nak 1976-ig tévés monopóliuma volt, és ezt ki is használta; a reklámok idejének felső határt, illetve borsos árakat szabott. Aki mégis átment a lehetséges hirdető színterébe, annak Torinóba kellett mennie engedélyért könyörögni a *Rai* reklámszakemberéhez. Ehhez egy politikai párt (lehetőleg a DC) támogatása, továbbá jó egyházi kapcsolatok kellettek; a hirdetési rendszer tehát a piac logikájával teljesen ellentétesen, politikai logika szerint működött (Stille 2012: 67–69). Amikor az alkotmánybíróság 1976-ban kimondta, hogy működhetnek kizárólag helyi sugárzású magán-tévé-társaságok (az országos vetítés az állami *Rai* monopóliuma maradt), egyszerre több száz apró társaság alakult, helyi hatósugárral. Berlusconi volt az egyetlen vállalkozó Olaszországban, aki megszerezte alapította a földi sugárzású (tehát nem kábel-es) tévé-társaságokat, sőt ugyanazokat a műsorokat vetítette ugyanabban az időpontban mindegyik adóján – hivatalosan azonban nem üzemeltetett országos hatósugarú tévécsatornát.⁹ (Az, hogy a kilencvenes évek elején, a politikai földrengés idején egyedül neki volt effektív országos hatósugarú magánadója, a politikába történő belépésekor óriási verseny-

9 Berlusconi médiában elért sikereihez szüksége volt a PSI kétszeres miniszterelnökének, Bettino Craxinak a támogatására is. 1984-ben kormányfőként ő nyomta át a parlamenten (bizalmi szavazással összekötve) azt az alkotmányellenes „Berlusconi-dekrétum” gúnynevű kormányrendeletet, amely jóváhagyta a *Fininvest* csatornáinak összekapcsolt országos sugárzását az 1976-os alkotmánybírósági határozat ellenében (Stille 2012: 159–160).

előnyt jelentett számára.) Ugyanúgy Berlusconi volt az, aki a termelők hirdetésigényét kihasználva bármilyen termék reklámozását engedélyezte a csatornáin, azok erkölcsi vonatkozásától függetlenül. Szüksége is volt rá, hiszen hirdetésekben tartotta fenn magát (Magyar 2011: 34–37). A nézettségi mutatók versenyébe előbb-utóbb minden csatorna kénytelen volt beszállni – a helyi magánadóktól az országos, kapcsolt állami csatornákig –, ez pedig bevételeik maximalizálására ösztönözte az üzemeltetőket; a csatornák így óriási reklámfelületekké váltak (Magyar 2011: 43). Más szóval, Berlusconi forradalmasította a reklámozást; a hirdető, akik korábban egymással versenyeztek a szűkre szabott és szabályozott hirdetőfelületekért, egyszerre keresett piaci szereplőkké váltak, hiszen fontos reklámbevételekhez juttatták az adók üzemeltetőit. Politikai nyelven megfogalmazva emancipálta a kisebb hirdetők a nagy, korábban is versenyképes hirdetővel, tevékenységével pedig felhívta rá az emberek figyelmét: eddig el se tudtuk képzelni, hogy másképp is lehetne csinálni a televíziózást, de mostanra kiderült: a televíziózás végső soron csak rajtunk múlik.

Bár Grillo politikai karrierjének kezdetén kevésbé volt szembetűnő a médiában uralkodó posztpolitikai konszenzus (ez Berlusconi esetében sajátos politikai racionalitás által vezérelt, a hirdetéseket kontrolláló gyakorlatban, illetve tévétársaságok üzemeltetésének szabályozásában öltött testet), a médiaszabályozásra vonatkozó népszavazási kezdeményezéseit így is megbuktatták.¹⁰ 2008-ban (még az M5S alapítása előtt) az információhoz való szabad hozzáféréstért protestált, mert úgy vélte, hogy „az információ-ellenőrzés az új fasizmus”. Név szerint az akkori kormányfőt, Silvio Berlusconit vádolta, aki szerinte televíziócsatornáival és politikai hatalmával a kezében manipulálta a híreket.¹¹ Saját adatai szerint közel 1 300 000 aláírást gyűjtött három, érvénytelenítő hatályú referendum kiírásáért, hogy (céljait tekintve meglehetősen ellentmondásosan) szüntessék meg a kiadók közpénzből való finanszírozását, továbbá töröljék el a Berlusconi-féle *Mediaset*nek kedvező Gasparri-törvényt és az Újságírók Nemzeti Rendjét.¹² A semmítőszék azonban formai okokra hivatkozva érvénytelennek nyilvánított több százezer aláírást, így egyik javaslatra sem gyűlt

10 Grillo első találkozására az üvegplafonnal még az első köztársaság idején került sor: 1986-ban a *Fantastico* című műsor egyik epizódjában az akkori miniszterelnök, Bettino Craxi és pártja kárára viccelődött a szocialisták morális korlátain. Bettino Craxi akkor tért vissza kínai útjáról, Grillo pedig erre az alkalomra a stúdió színpadán eljátszott egy Craxi és egy szocialista politikus közt lezajló, hipotetikus párbeszédet: „Ez az egymilliárd kínai, ezek tényleg egytől egyig szocialisták? „Igen, miért? „De ha mind szocialisták, akkor kitől lopnak?”. A tréfa miatt Grillót kizárták a *Rai*ból.

11 Interneten: http://www.beppegrillo.it/2008/04/il_fascismo_del.html. (Letöltve: 2017. 10. 26.).

12 Interneten: http://www.beppegrillo.it/2008/04/il_v2day_e_lora/index.html. (Letöltve: 2017. 10. 26.).

össze a szükséges számú kézjegy.¹³ Amint két olasz újságíró megjegyzi, ha a parlament legalább megvizsgálta volna ezeket a kezdeményezéseket, melyek az alkotmányba foglalt minimumánál szükségesnél lényegesen több támogatót tudtak maguk mögé felsorakoztatni, ma nem lenne olyan nehéz dolguk a pártoknak azzal vádolni Grillót, hogy egyszerű demagóg, aki szembemegy az alkotmánnyal (Rizzo és Stella 2013: 80). A vizsgálat, azaz a kezdeményezésnek mint legitim társadalmi igénynek az elismerése azonban elmaradt a politikai elit részéről, így Grillo számára lehetőség nyílt rá, hogy az *establishment* politikáját mint fölényes és elnyomó gyakorlatot exponálja, sokak sérelmét artikulálva egyszerre.

A politikai ellittel szemben kiket és hogyan szólított meg a két politikus, kikből próbált egyenértékűségi láncolatot kovácsolni? A hetvenes-nyolcvanas évek olasz politikusi nem foglalkoztak közvélemény-kutatásokkal, tartózkodtak a választókkal való személyes találkozásoktól, és jellemzően elavult módon kampányoltak (Stille 2012) – hiszen a választásoknak, mint a fenti összefoglalóból kiderült, számukra komoly tétjük nem volt –, Berlusconi viszont komolyan reflektált az emberek igényeire: saját közvélemény-kutató céget alapított, a *Diakront*.¹⁴ Rendszeres piackutatásokat végzett, amelyek alapján milánói stúdiójában elkészítette a legfogyaszthatóbb műsorokat, melyeknek célja (a Rai-féle népszerűvel szemben) az átlagos olasz tévé néző igényének a kielégítése, a népszórakoztatás volt (Magyar 2011: 37). Berlusconi a *Diakron* felmérési eredményei alapján politikai karrierjét az antifasiszta-ellenes, antietatista, jóléti államot és központosítást ellenző *Forza Italia!* párt megalapításával kezdte, majd *Forza Italia!* klubokat alakított országszerte. Híres első beszédében („*scendo in campo*”), melyben bejelentette, hogy a közéletnek szenteli az életét, Berlusconi többször is használta a „liberáldemokrata” kifejezést, utalva az általa alapított párt profiljára – egy felmérés szerint ugyanis az olaszok 78%-a egy politikai szempontból ismeretlen ember által vezetett, liberáldemokrata pártra szavazott volna legszívesebben (Stille 2012: 166). Bár a beszéd viszonylag részletszegény volt, az ellentmondásokat nem tudta elkerülni: egyszerre beszélt a jóléti állam ellen (az északi régió lakosainak címezve) és a szociális gondoskodás szükségességéről (a déliekre gondolva). Elválasztotta a keresztény, nyugati értékeket a kommunista és a baloldali hagyománytól, mindig az előbbi javára. Szándékosan használt focira utaló kifejezéseket (ennek szellemében választotta meg a párt nevét is), hangsúlyozva a politikusi köröktől való különállóságát. Giovanni Orsina megállapítja, hogy Berlusconi volt az első komoly politikai szereplő, aki azt mondta, hogy az olasz

13 Interneten: http://www.corriere.it/politica/08_novembre_11/firme_referendum_grillo_3dad2b0-b004-11dd-981c-00144f02aabc.shtml. (Letöltve: 2017. 10. 26.).

14 Mindez viszont nem azt jelenti, hogy Berlusconi önmagában értékesnek vagy fontosnak tekintette volna az „átlag olasz” igényeit. A nyolcvanas évek folyamán egyszer meglehetősen cinikusan emlékeztette műsorgyártóit egy értekezleten célközönségük alacsony képzettségére: „Ne feledjék, a mi nézőink jó, ha általános iskolát végeztek, és nem ők voltak az osztályelsők” (Magyar 2011: 37).

emberek úgy jók, ahogy vannak, és az államnak kell megtennie az első lépést a polgárok felé (Orsina 2013: 97). Berlusconi azt mondta, hogy az államnak rá kell szolgálnia, hogy az emberek megbízzanak benne, ugyanis az állami szabályok „zavarosak, érthetetlenek, értelmetlenek és elnyomók” (2013: 104). Berlusconi azt állította tehát, hogy a politikának kell igazodnia az olasz emberek szükségleteihez, és nem ez utóbbiaknak kell alkalmazkodniuk ahhoz az absztrakcióhoz, amelyet az olasz politika „az olasz emberről” létrehoz.

Grillo 2009-ben, a milánói *Teatro Smeraldo* épületében foglalta össze egyórás beszédben az akkor alapított M5S programját. Kijelentette, hogy a mozgalom (hangsúlyozottan nem párt, hanem mozgalom) se jobb-, se baloldali; az „emberek” alkotják, mindenféle pártok által generált, mesterséges megosztottság nélkül.¹⁵ Bírálta az általa antiállamnak nevezett, emberek fölé nőtt entitást, amely többek között kisajátítja a vizet és tönkreteszi a természetet; támadta a bankrendszert, ami szerinte elnyeli a jóra való állampolgárok pénzét; célzott az Európai Unió által gerjesztett problémákra, amelyekről a politikusok nem hajlandók tudomást venni. Belpolitikai megoldása lényegében az adminisztratív és az információ áramlását akadályozó határok lebontása volt (megyehatárok, szerzői jogvédelem megszüntetése, tankönyvek ingyenesen hozzáférhető digitalizálása stb.) a közvetlen demokrácia jegyében. Grillo hangsúlyozta, hogy az M5S a legnagyobb mozgalom, amely vezető nélkül működik, vezetésre pedig azért nincs szükség, mert a tagjai az emberek, akiknek ugyanaz a véleményük a természetről, a környezetről, az emberi jogokról, a politikáról. Grillo szerint a mozgalom helyből, alulról akar építkezni, és nincsenek globális tervei. Gúnyolódott az *establishment* tagjain, bizonygatva, hogy lelepleződtek: „meztelen a császár” (Bordignon és Ceccarini 2013: 435–436). Grillo érvelésében tehát az intézményes politika rendre a problémák elkenődésére szolgál, az információ és a megoldás gátjaként funkcionál; ennek kiiktatásával azonban az emberek lehetőséget kapnak arra, hogy a valódi problémákat artikulálják, és megvalósítsák önmagukat mint eredeti politikai szubjektumokat.

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányom célja annak megvilágítása volt, hogy Silvio Berlusconi és Giuseppe Grillo a populista logika felhasználásával tudott hirtelen nagy sikerű politikát csinálni. Politikai sikerük azonban nem jelent automatikusan normatív igazolást, csupán azt jelzi, hogy sikeresen artikuláltak egy általános társadalmi problémát: azt, hogy a politika nem reflektál a társadalomra.

15 Azt, hogy az M5S nem párt, és nem is lesz az, Grillo a mozgalom alapszabályai között fekteti le: <http://www.beppegrillo.it/movimento/regolamento/>. (Letöltve: 2017. 10. 26.).

Mindkét politikus karrierjének kezdeti szakaszában fölfedezhetünk olyan sajátos, diszkurzív politikai jellemzőket, amelyek beleillenek a Laclau által leírt populista logika metamodelljébe. A Berlusconi-féle affektív megnevezés, a *Forza Italia!* elsősorban a futballkedvelőket szólította meg, az országban rendkívül közkedvelt sporton keresztül azonban az egész olasz nemzethez szólt. Berlusconi populizmusa bizonyos szempontból forradalmi volt, mert magáncsatornáival átírta annak a rendszernek a szabályait, amelyben mozgott. Műsorai az „átlag olasz”, és nem pedig valamilyen fiktív állampolgár igényeihez igazodtak, azt a benyomást keltve, hogy a csatorna üzemeltetője mindenkori nézőjéért van, az ő érdekeit képviseli. Ennek megfelelően politikai üzenete is az volt, hogy a kibillent politika-társadalom egyensúlyt a politika oldaláról kell helyreállítani. Berlusconi „népe” jobboldali, keresztény, liberális demokrata, antikommunista, társadalmi státuszát tekintve viszont egyaránt lehet tőkés vállalkozó és a lemorzsolódó társadalmi osztály tagja is. Berlusconi politikája Arditi besorolásában a reprezentáció egy módja, mert kizáró identitáspolitiká, amely elfogadja a rendszer liberális játékszabályait.

Grillo „üres jelölője”, amennyiben elfogadjuk annak a mozgalom nevét, talán kevésbé rezonál természetesen az olasz fülekben, de annak hangsúlyozása, hogy az M5S mozgalom és nem párt, valószínűleg a vezető és az emberek közötti távolságot igyekszik áthidalni. Az M5S megalapításakor Grillo a társadalmat megosztó alapvető törésvonal diszkurzív konstruálásán fáradozott, amikor élesen elválasztotta az elnyomó hatalmi elitet az egyszerű, hasonló igényekkel fellépő, alapvetően homogén olaszok csoportjától. Hangsúlyozta, hogy a politikusok megpróbálják elejét venni annak, hogy az emberek rádöbbenjenek az igényeikre és szükségleteikre (hiszen manipulálják a híreket és visszatartják az információt), illetve nem törődnek a már kialakult igényekkel. Grillo egyenértékűségi láncolatába tulajdonképpen minden „olasz” belefér, világnézeti megkötések nélkül. Ez a politika Arditinél a demokratikus politika egy tünetének felel meg, mert emancipációs politikát képvisel, és vitat bizonyos liberális jogokat.

Bár történelmi cselekvőt, politikai értelemben, mindketten adtak a „népnek” (Berlusconi idáig négyszer volt kormányon, az M5S-nek pedig számos tagja lett polgármester, 2016 júniusa óta például Rómát is az M5S színeiben induló Virginia Raggi vezeti), politikai szerepük meglehetősen ellentmondásos. Berlusconi többszörös miniszterelnökként maga is az *establishment* részévé vált, és kormányon töltött éveit nehezen lehet az „egyszerű nép” érdekében eltöltött szolgálatnak nevezni (Fella és Ruzza 2013), Grillo közvetlen demokráciát hirdető mozgalmának hitelességét pedig alapvetően megkérdőjelezi a szervezet rendkívül erős hierarchikus struktúrája, illetve a tény, hogy Grillo egyedül dönthet a mozgalom tagjainak a jogai felől (Vignati 2013). A két politikus által alkalmazott populista logikák tehát valós problémát artikuláltak, amennyiben ignorált társadalmi igényekre hívták fel a figyelmet, ugyanakkor meglehetősen problematikus választ adtak ezekre

az igényekre. Ha az a célunk, hogy elejét vegyük a Berlusconihoz és Grillóhoz hasonló politikai karakterek térnyerésének, nem a társadalmi igényeket kell az intézményes politika elképzeléséhez igazítanunk – akár az előbbiek elleplezésével –, hanem azokat az intézményeket kell kialakítanunk, amelyeken keresztül ezek az igények artikulálódhatnak és kielégülhetnek. Arról viszont, hogy pontosan mely igények és hogyan teljesüljenek, mindig a politika feladata dönteni.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Albertazzi, Daniele – McDonnell, Duncan (2008): Introduction: The Sceptre and the Spectre. In: *Twenty-First Century Populism*. Albertazzi, Daniele – McDonnell, Duncan (eds). Palgrave Macmillan, 1–11.
- Arditi, Benjamin (2007): *Politics on the Edges of Liberalism. Difference, Populism, Revolution, Agitation*. Edinburgh University Press.
- Benvenuto, Sergio (2006): A Kajmán országa. In: *Magyar Lettre Internationale*, No. 63. Interneten: <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre63/benvenuto.htm>. (Letöltve: 2017. 10. 26.).
- Bordignon, Fabio – Ceccarini, Luigi (2013): Five Stars and a Cricket. Beppe Grillo Shakes Italian Politics. In: *South European Society and Politics*, Vol. 18., No. 4.: 427–449.
- Butler, Judith (2004): *Precarious Life. The Powers of Mourning and Violence*. Verso.
- Canovan, Margaret (1999): Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy. In: *Political Studies*, Vol. 47., No. 1.: 2–16.
- Cartocci, Roberto (1994): *Fra Lega e Chiesa*. Il Mulino.
- Cotta, Maurizio – Verzichelli, Luca (2008): *Il sistema politico italiano*. Il Mulino.
- D'Eramo, Marco (2017): They, the people. In: *New Left Review*, No. 103.: 129–138.
- D'Eramo, Marco (2013): Populism and the New Oligarchy. In: *New Left Review*, No. 82: 5–28.
- de la torre, Carlos (2000): *Populist Seduction in Latin America*. Ohio University Press.
- Ek, Richard (2006): Giorgio Agamben and the Spatialities of the Camp: An Introduction. In: *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, Vol. 88., No. 4.: 363–386.
- Fella, Stefano – Ruzza, Carlo (2013): Populism and the Fall of the Centre-Right in Italy: The End of the Berlusconi Model or a New Beginning? In: *Journal of Contemporary European Studies*, Vol. 21., No. 1.: 38–52.
- Fornasier, Roberto (2012): The DC and the PCI in the Seventies: A Complex Relationship Supervised by the United States. In: *Bulletin of Italian Politics*, Vol. 4., No. 2.: 209–229.
- Gidron, Noam – Bonikowski, Bart (2013): *Varieties of Populism: Literature Review and Research Agenda*. Weatherhead Working Paper Series.

- Gramsci, Antonio ([1916–1935] 2000): *The Gramsci Reader. Selected Writings 1916–1935*. David Forgacs (szerk.). New York University Press.
- Kun, Tibor (2000): Olaszország 1945 után. In: *Klió*, Vol. 9., No. 1. Interneten: <http://www.c3.hu/~klio/klio001/klio140.htm> (Letöltve: 2017. 10. 26.).
- Laclau, Ernesto ([2005] 2011): *A populista ész*. Noran.
- Magyar Péter (2011): *Berlusconi. Pénz, hatalom, botrányok*. HVG.
- Mariutti, Enrico (2015): Ólomévek. In: *Helikon*, Vol. 61., No. 4.: 479–496.
- Mastropaolo, Alfio (2008): Politics Against Democracy: Party Withdrawal and Populist Breakthrough. In: *Twenty-First Century Populism*. Albertazzi, Daniele – McDonnell, Duncan (eds). Palgrave Macmillan, 30–48.
- Mazzoleni, Gianpietro (2008): Populism and the Media. In: *Twenty-First Century Populism*. Albertazzi, Daniele – McDonnell, Duncan (eds). Palgrave Macmillan, 49–64.
- Molnár Anna (2011): *Olaszország története a második köztársaság idején: Az „első köztársaság” összeomlásától Silvio Berlusconi negyedik kormányáig*. Áron.
- Mouffe, Chantal (2005): The 'End of Politics' and the Challenge of Right-wing Populism. In: *Populism and the Mirror of Democracy*. Panizza, Francisco (szerk.). Verso, 50–71.
- Mudde, Cas (2004): The populist Zeitgeist. In: *Government and Opposition*, Vol. 39., No. 4.: 542–563.
- Orsina, Giovanni (2013): *Il berlusconismo nella storia d'Italia*. Marsilio Editori.
- Pappas, Takis (2014): Populist Democracies: Post-Authoritarian Greece and Post-Communist Hungary. In: *Government and Opposition*, Vol. 49., No. 1.: 1–23.
- Pasolini, Pier Paolo ([1975] 2015): Merényletek regénye – 1974. november 14. In: *Helikon*, Vol. 61., No. 4.: 439–442.
- Pasquino, Gianfranco (2008): Populism and Democracy. In: *Twenty-First Century Populism*. Albertazzi, Daniele – McDonnell, Duncan (eds). Palgrave Macmillan, 15–29.
- Reybrouck, David Van (2010): *A populizmus védelmében*. Gondolat Kiadó.
- Rizzo, Sergio – Stella, Gian Antonio (2013): Costi della politica e riforme: Sforbiciatine. In: *Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni*. Di Virgilio, Aldo – Radaelli, Claudio M. (szerk.). Il Mulino.
- Stille, Alexander (2012): *Citizen Berlusconi, il cavalier miracolo: la vita, le imprese, la politica*. Garzanti.
- Tarchi, Marco (2008): Italy: a Country of Many Populisms. In: *Twenty-First Century Populism*. Albertazzi, Daniele – McDonnell, Duncan (szerk.). Palgrave Macmillan, 84–99.
- Tullio-Altan, Carlo (2000): *La nostra Italia. Clientelismo, trasformismo e ribellismo dall'Unità al 2000*. Egea.
- Vignato, Rinaldo (2013): La sfida del Movimento 5 stelle. In: *Politica in Italia. I fatti dell'anno e le interpretazioni*. Virgilio, Aldo Di – Radaelli, Claudio (szerk.). Società editrice Il Mulino, 83–100.